

Hugo Landheer

Bouwen op vertrouwen

Twee eeuwen katholieke kerkbouw in het Noorderkwartier van Noord-Holland

Ieder bouwproject is een uiting van vertrouwen in de toekomst. Dat geldt zeker voor kerkelijke bouwwerken. Geloven die niet geloven in de toekomst, bouwen niet. Heeft de bouwer geld nodig voor zijn project, dan vraagt hij krediet. Vertrouwt de geldgever de geldnemer, dan krijgt hij krediet. Het bisdom Haarlem is in de Nederlandse kerkprovincie uniek geweest vanwege de mate waarin de kerkbouw werd gefinancierd met krediet. Er was met recht sprake van kerkbouw op krediet. Tientallen jaren lang bouwde men op vertrouwen.

Aan het begin van de negentiende eeuw vormden de ongeveer dertigduizend katholieken ongeveer een kwart van de bevolking van het Noorderkwartier van Noord-Holland. Dat was gebruikelijk in het westelijke deel van Nederland. Alleen in Amsterdam, het Kennemerland, in sommige vissersplaatsen en in West-Friesland was sprake van een hoger percentage.¹ Net als in de rest van het land, bestond de bevolking uit een dunne (redelijk) gegoede bovenlaag en een grote massa die met veel moeite het hoofd boven water hield. Een groeiende groep was zelfs daar niet of nauwelijks toe in staat. Op veel plaatsen werd ontstellende armoede geleden.

Het kan dan ook niet verwonderen dat de toestand van de katholieke kerkgebouwen in het Noorderkwartier de maatschappelijke positie van een groot deel van de katholieke bevolking weerspiegelde. Uit de inventarisatie, die de aartspriester H.F. ten Hulscher in 1807 maakte, bleek dat veel van de negenentwintig kerken in het district Noord-Holland bouwkundige gebreken vertoonden.² De toestand van de katholieke kerk op Wieringen werd aldus beschreven: 'Op dit akelige eilandje in het dorpje Hippolytushoef staat een kerkje en pastorie, zo bekrompen en ellendig, dat het de armoede van dit land genoegzaam aanduidt.' De katholieke kerk van Warmenhuizen was 'ten hoogste in verval' omdat de gelovigen als gevolg van de Engelse invasie van 1799 geen geld hadden die te repareren.³ Van de negenentwintig kerkgebouwen in zijn district verkeerden acht in goede toestand, acht in matige en dertien in slechte staat.⁴ De sociaal-economische toestand van de katholieken bood weinig uitzicht op spoedige verbetering. Met kunst en vliegwerk werd de

Signalement

zaak draaiende gehouden. In het merendeel van de honderdtachtig staties in het aarts priesterschap werd het grootste deel van de inkomsten besteed aan het salaris van de pastoor, die dikwijls in de clinch lag met het kerkbestuur.⁵ Toch slaagden staties erin af en toe de cyclus van armoede en bouwkundige ellende te doorbreken. Soms deed een rijke parochiaan een schenking, maar uit de archieven blijkt dat bouwkundige verbeteringen vaak deels werden betaald met leningen. In 1807 hadden drieëntwintig van de vijftenzestig stedelijke staties en zesenvijftig van de honderdvijftien landelijke staties een vorm van schuld. Veel van die schulden hadden te maken met de financiering van recente bouwprocessen. In het district Noord-Holland, ongeveer vergelijkbaar met het huidige Noorderkwartier, was dat niet anders. Daar hadden twaalf van de negentwintig staties schulden. In vier van die gevallen kon worden aangetoond dat die schuld was opgenomen in verband met een bouwkundige verbetering van de kerk. Dat betrof de statie in het Diglissteegje in Alkmaar en de staties in Obdam, Schagen en Wormerveer.⁶ In de meeste gevallen kon een direct verband worden gelegd tussen een recent afgerond bouwproces en de schuld. Met andere woorden: veel staties hadden geld geleend om de kosten van de bouwprocessen te financieren.⁷ Ze bouwden op vertrouwen.

Kredietverlening zoals wij die nu kennen, bestond toen niet of nauwelijks. Staties leenden geld via een katholiek 'kredietcircuit', waarin persoonlijke relaties een belangrijke rol speelden. De deken van Amsterdam, B. Hofman, was de spin in dat financiële web. Omdat de staties het geleende geld op tijd en met rente terugbetaalden, kon hij steeds meer geld lospeuteren bij rijke gelovigen. Kerkelijke obligatieleningen ten behoeve van de financiering van bouwprocessen waren in de eerste helft van de negentiende eeuw over het algemeen bescheiden van omvang en werden, voor zover kan worden nagegaan, geplaatst tegen gangbare, commerciële voorwaarden.⁸ Het college van Gedeputeerde Staten moest toestemming verlenen voor de uitgifte.⁹ Bij een kerkelijke obligatielening hoorde een prospectus, waarin het doel en de voorwaarden van de lening werden omschreven. Prospectussen van vier kerkelijke leningen uit de eerste helft van de negentiende eeuw geven een indruk van de praktijk. Opvallend is dat de landelijke staties betrekkelijk bescheiden bedragen leenden. De stedelijke parochies daarentegen, leenden steeds meer. De statie van de H. Maria Hemelvaart te Middelharnis sloot in 1834 een lening af van f 4.000,- en de statie van de H. Cunera te Nibbixwoud leende in 1842 f 8.000,-. In 1857, na het herstel van de hiërarchie, mocht de parochie van OLV Visitatie in Schiedam een lening afsluiten van f 100.000,- net als de Amsterdamse parochie De Duif.¹⁰

De groei van de steden en de commercialisering van het krediet

De regie bij de kerkelijke bouwprocessen lag tot 1848 in handen van overheidsinstanties. Daarbij streefde de overheid naar een beperking van het aantal bouwprocessen en rationalisatie van de kerkbouw. Er mochten in de eerste helft van de negentiende eeuw alleen maar nieuwe katholieke kerken worden gebouwd wanneer bouwvallige kerkgebouwen werden afgebroken.

Betrekkelijk snel na het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in 1853 kon het bisdom Haarlem zelf de regie voeren. Het nieuwe bisdom kreeg te maken met een snelle groei van de katholieke bevolking, vooral in de steden. Terwijl de bisschop zijn handen vol had aan de organisatie van het bisdom, was er steeds meer geld nodig om de toestand van de bestaande kerken te verbeteren en nieuwe kerken te bouwen. Maar waar kon dat geld vandaan komen wanneer de meerderheid van de katholieke bevolking nauwelijks kon rondkomen? Bijna geen enkele parochie

slaagde erin door middel van sparen genoeg geld bij elkaar te krijgen voor de bouw van een nieuwe kerk. De bisschop stond voor een dilemma: de parochies pas toestemming geven te bouwen wanneer ze genoeg geld hadden voor een kerk of ze geld laten lenen om zielzorg te kunnen bieden aan de snel groeiende stedelijke katholieken. Men koos voor het laatste. Men vertrouwde dat de parochianen goed waren voor hun geld. Dankzij het kerkelijke krediet verrezen overal in het bisdom katholieke kerken, scholen, kloostercomplexen, parochiehuizen. Zo werd de bouw de H. Christoforus in Schagen tussen 1881 en 1883 deels gefinancierd met een lening van f 106.000,-. Geen wonder dat veel niet-katholieken moeten hebben gedacht dat de katholieke kerk rijk was.

De leningen die nodig waren voor de bouw van die katholieke geestelijke infrastructuur werden door parochies onder toezicht van de vicaris-generaal van het bisdom afgesloten. Tot rond 1918 gebeurde dat via een katholiek 'kredietcircuit' dat zich had gevormd rond een aantal commissionairs die werkzaam waren op de Amsterdamse Effectenbeurs. De kern van dat circuit werd gevormd door een klein aantal vooraanstaande katholieke families.

Tijdens de Eerste Wereldoorlog vertoonde de bouw van kerken een inzinking. Na 1918 ontstond door de verdere groei van de bevolking een enorme vraag naar woningen en als gevolg van de grondwetswijziging van 1917 een enorme behoefte aan verzuilde maatschappelijke voorzieningen. Er moesten dus niet alleen nieuwe kerken worden gebouwd maar ook scholen en ziekenhuizen. De kredietbehoefte bij katholieke instellingen explodeerde. Omdat deze instellingen het in hun gestelde vertrouwen nooit hadden beschaamd, begonnen in de jaren twintig steeds meer banken brood te zien in de kredietverlening aan vooral katholieke instellingen. Kleine beleggers werden warm gemaakt voor deze vorm van belegging. De bisschop garandeerde immers iedere lening?

Harde crash en gedwongen bezinning

Niet lang na de crash van 1929 werden de gevolgen van het verlies van vertrouwen overal voelbaar. Parochies zagen hun inkomsten dalen vanwege de snel toenemende werkloosheid. Steeds meer parochies die veel hadden geleend tijdens de hoogconjunctuur van de tweede helft van de jaren twintig, konden niet meer voldoen aan hun financiële verplichtingen. Ook de kerkbouw in het Noorderkwartier werd aantoonbaar beïnvloed door de crisis. Zo had de parochie van de H. Laurentius in Hoogkarspel in 1928 een bollenschuur ingericht als noodkerk. Men leende f 218.500,- voor de kerk van K.P. Tholens die in 1930 kon worden ingewijd. In 1935 moest de parochie melden dat zij niet meer aan haar financiële verplichtingen kon voldoen. Daarom moest zij de hulp inroepen van de bisschoppelijke commissie voor het kerkelijk krediet (CKC) die de financiën saneerde. Een soortgelijke situatie overkwam de parochie van de H. Johannes Evangelist in Breezand die f 120.000,- had geleend voor de bouw van de kerk die in 1931 werd ingewijd. Tientallen parochies in instellingen in het bisdom Haarlem kregen te maken met soortgelijke situaties. Er was met recht sprake van een crisis in het kerkelijke krediet.

Deze ontwikkeling had verschillende gevolgen. Het bisdom moest alle zeilen bijzetten om de reputatieschade te herstellen onder de duizenden kleine katholieke beleggers. Geld dat anders naar de kerkbouw was gegaan, werd gereserveerd voor de afbetaling van de crediteuren. Men besloot nooit meer gebruik te maken van commercieel krediet. Het kerkelijk krediet verdween als beleggingsproduct. In overleg met de andere bisdommen trok het bisdom Haarlem de teugels van het bouwproces strak aan. Voortaan was het bisdom de spil van het bouwproces in de

Signalement

vorm van de bisschoppelijke bouwinspectie. Om de financiële schade te kunnen vergoeden, stelde het bisdom een bouwstop in.

Na 1945 werd het bisdom Haarlem geconfronteerd met de gevolgen van die bouwstop. De situatie was vergelijkbaar met die van 1918. De stedelijke bevolking groeide zeer snel. Overal verrezen nieuwe wijken. Ook nu weer was er sprake van snel stijgende prijzen. De kerken zaten overvol. De beschikbare fondsen volstonden niet om in de nieuwe wijken voldoende nieuwe kerken te bouwen. Weliswaar was in 1939 het Fonds voor de kerkenbouw in het bisdom Haarlem opgericht om de katholieke kerkbouw te kunnen subsidiëren, maar dat fonds bezat bij lange na niet voldoende vermogen. Het gebrek aan geld voor de kerkbouw was gevaarlijk voor de zielzorg aan de stedelijke katholieken. Om voldoende geld te genereren, werd niet vertrouwd op het kerkelijk krediet, maar een appel gedaan op de goedgeefsheid van de gelovigen. Vanaf 1950 werden kerkenbouwzondagen ingesteld. Die brachten wel veel op, maar lang niet zo veel als het kerkelijk krediet.

Daarom werd hulp gezocht bij de overheid. De oorlogsschade was hersteld met subsidie van de overheid. De kerkgenootschappen voerden een intensieve campagne om de overheid te overtuigen van het belang van subsidie voor de kerkelijke infrastructuur. Dat resulteerde in allerlei subsidieregelingen. Op basis van deze regelingen ontstonden ook in het Noorderkwartier verschillende nieuwe kerken. De kerk van Maria Sterre der Zee in Middenmeer uit 1954 is een voorbeeld van de soberheid van de wederopbouw. Ook de H. Nicolaas in Den Helder uit 1963 is een goed voorbeeld van sobere kerkbouw die werd gekenmerkt door een haast fabrieksmatige constructie.

Zo was de klok halverwege de twintigste eeuw rond. De katholieke kerkbouw in het bisdom Haarlem en het Noorderkwartier was halverwege de twintigste eeuw, na een periode van neogotische uitbundigheid, terug bij de soberheid die zo kenmerkend was geweest voor de kerkelijke gebouwen van het begin van de negentiende eeuw.

Dr. H.A. Landheer (Utrecht 1952) is sinds 1994 zelfstandig tekstschrijver. Zijn werkveld is de bouw in de ruime zin van het woord. Hij promoveerde in 2004 op Kerkbouw op krediet, de financiering van de kerkbouw in het aartsbischopelijk Holland en Zeeland en de bisdommen Haarlem en Rotterdam tussen 1795 en 1965. Hij doet nu onderzoek op het gebied van de overheidsfinanciën.

Noten

1. Zie de kaart in deel III van Rogier, L.J., *Geschiedenis van het katholicisme in Noord-Nederland in de zestiende en zeventiende eeuw* (Amsterdam 1957).
2. H.F. ten Hulscher (1746 - 1811) maakte deze inventarisatie op verzoek van J.H. Mollerus, minister van Binnenlandse Zaken.
3. 'Staat der Roomsche-Catholijke kerken onder het aartsbischopelijk Holland en Zeeland' in: *Haarlemse Bijdragen, bouwstoffen voor de geschiedenis van het bisdom Haarlem* 41 (1923) p. 303.
4. Landheer, H.A., *Kerkbouw op krediet, de financiering van de kerkbouw in het aartsbischopelijk Holland en Zeeland en de bisdommen Haarlem en Rotterdam gedurende de periode 1795 - 1965* (Amsterdam 2004) p. 25.
5. Een statie of standplaats van een priester was een kerkrechtelijk nauwelijks erkende zielzorgeenheid.
6. Zie ook de 'Lijst der Schulden ten lasten der Roomsche Catholijke kerke der Zending van Holland en West-Friesland' in RANH archief aartsbischopelijk Holland en Zeeland, 55. Deze lijst is niet volledig.
7. Het overzicht van het R.K. Kerkdistrict van Utrecht van 1807 geeft min of meer hetzelfde beeld. Zie *Archief voor de geschiedenis van het aartsbischopelijk Utrecht* 8 (1880) pp. 101-109. Zie ook: RANH, archief aartsbischopelijk Holland en Zeeland, 55. 'Lijst der schulden ten laste der RK kerk der zending van Holland en West-Friesland'
8. *Wat zijn kerkelijke leningen?* pp. 4 - 5.
9. Op grond van het Koninklijk Besluit 4 van 10 september 1815.
10. RANH, archief aartsbischopelijk Holland en Zeeland, 604 en 748 en NA archief bisdom Rotterdam, 1132.